

Ю. А. Мицик

Духовенство

ДУХОВЕНСТВО Інша назва – духівництво. Осн. зміст терміна «Д.» визначається положеннями Нового Завіту про нову людину, яка має Дух Христовий і служить Святому Духові. Водночас існує традиція, пов'язана з особливою групою послідовників Ісуса Христа (первісно це були 12 апостолів), якій він передав владу берегти й поширювати правду віри, навчати вірних, здійснювати таїнства. По вознесінні Христа апостоли стали висвячувати священників шляхом обряду покладання на них своїх рук. Згодом чисельність апостолів зросла до 70, вони продовжували практику висвячення священників та їх помічників, пізніше названих дияконами. У післяапостол. часи розпочалася диференціація осіб, які служать у Церкві, зросла їх кількість. Від 4 ст., коли християнство стало держ. релігією в багатьох країнах Європи, Близького Сходу та Пн. Африки, Д. значно розширило свої права. У Франкській імперії Карла Великого Д. отримало особисту недоторканність, підпорядкування церк. суду, звільнення від податків, гарантоване утримання (земельні угіддя, церк. десятина, плата за треби тощо). У такому ж напрямку провадилася і церк. політика Візантії. Одночасно для священнослужителів визначався освіт. ценз, висувалися високі морал. вимоги, серйозні обмеження (заборона, за деякими винятками, займатися світськими справами та розвагами; скромний одяг тощо). Згідно з правилами Православ. Церкви, до складу Д. входять дві категорії осіб: священнослужителі 3-х ступ. священства (1-й – диякони; 2-й – священники (ієреї); 3-й – єпископи) та церковнослужителі, які не мають священничого сану (іподиякони, дяки, регенти, паламарі). У Католич. Церкві церковнослужителі звичайно не входять до складу Д. Гол. роль серед Д. належала і належить священнослужителям, яких висвячують через таїнство священства шляхом рукопокладання (хіротонії). Першорядне місце належить єпископу (архієпископу, вікарію, митрополиту, патріарху), який має право на звершення таїнства священства, освячення мира для таїнства миропомазання, освячення престолів і церк. антиминсів, без чого неможливе здійснення таїнства Святої Євхаристії (Літургії). Чинопослідовність та особливості архієрей. (єпископ.) богослужіння викладено в [Богослужбових книгах](#). Єпископ є предстоятелем спільноти вірних. Священик (ієрей, пресвітер) – ієрархічно залежний від єпископа, хоч і рівний йому в богослужінні, – через рукопокладання від єпископа отримує право звершувати всі церк. служби, але, на відміну від єпископа, не звершує таїнство

рукопокладання. Диякони не правлять самостійно богослужіння і не чинять таїнства. Зі стану Д. можна добровільно вийти чи бути виведеним з нього за істотні провинності, або коли буде визнано, що висвячення було недійсним (у такому разі колишні священнослужителі не можуть бути допущені до престолу й брати участь у богослужінні як духовні особи). Священнослужителі повинні вести зразковий спосіб життя, перебувати й служити у власній парафії (за деякими винятками), постійно вивчати теологію або займатися самоосвітою; їм заборонено грати в азартні ігри, полювати на тварин, служити добровольцями в армії та ін. Православне Д. традиційно поділяється на біле й чорне. Біле складається з Д. 1-го й 2-го ступеня священства: дияконів (протодияконів), ієреїв, протоієреїв, пресвітерів (священиків у кафедрал. соборах) та протопресвітерів. До чорного Д. належать монахи (ієродиякони, ієромонахи) та єпископат. До духов. стану в певні періоди формально належали й церковнослужителі, тобто служителі Церкви, які не мали ступ. священства – іподиякони, дяки, псаломники тощо. За місцем служби Д. поділялося на кафедрал., парафіял., домове, військ., придворне, закордонне. У Католическій Церкві існує такий самий, як і в Православ., принцип ієрархії священнослужителів, але у латин. обряді для всіх них є обов'язковим целібат (безшлюбність). Згідно з вченням Католическої Церкви, єдиним главою Церкви на землі визнається тільки рим. єпископ (папа), який у своїй діяльності спирається на розгалужений церк.-адм. апарат (курії єпископів, колегії кардиналів). Єпископи мають свої духовні ради – капітули каноніків.

Д. на тер. сучас. України постало від перших десятиліть історії християнства. Спершу на пд. теренах виникло 6 єпархій, підпорядков. Константиноп. патріархату, – Скіф., Херсон., Готська, Суразька, Фульська й Боспорська. Відомо про 12 єпископів Скіф. єпархії, першим з яких був Євангелик (кін. 2 ст.), – вони та ін. єпископи брали участь у вселенських і помісних соборах Візант. імперії 4–9 ст. Подальше поширення християнства на укр. землях пов'язане з іменами св. рівноапостольних Кирила і Мефодія. За часів раннього християнства на тер. сучас. України виникли парафії. Найвагомішу роль у запровадженні християнства в Київ. Русі відіграв київ. князь Володимир Святославович, котрий запросив з Візант. імперії православне Д., найбільше – греків та пд. слов'ян (болгар, македонців, сербів). Першим митрополитом Русі був Михаїл, якого призначено з благословення Константиноп. патріарха. Відтоді митрополити та єпископи відігравали важливу роль у суспільно-політ. житті Русі: брали участь у засіданні княжих дум, виконували дипломат. доручення тощо. Наприкінці 10 – поч. 13 ст. утвор. перші єпархії Київ. митрополії (усього понад 10), зокрема Білгород., Переяслав., Черніг., Юр'їв. (пізніше – Канів.), Перемиська, Володимир. (від кін. 18 ст. – Володимир-Волин.), Галиц., Угров. (пізніше – Холм.), Луцька. Крім Київ., в 11 ст. певний час існували Черніг. та Переяслав. митрополії, які мали статус титулярних. Одночасно розвивалася мережа монастирів, і, порівняно з грецьким, монастир. статут на Русі був суворішим. Братія самостійно обирала ігумена (кер. обителі) та вирішувала госп. справи. Церк. устав Володимира Святославовича окреслив коло питань стосовно Д. До останнього

належали священнослужителі та церковнослужителі із членами їхніх родин, ченці, проскурниці, особи, які перебували під церк. покровительством, церк. піддані, а також хворі, каліки, вільновідпущеники, странники, – всі вони підлягали лише церк. суду. На відміну від Візантії, світська влада на Русі не мала права втручатися в церк. справи. Володимир Святославович узаконив певні привілеї для Д., насамперед церк. десятину, яку мали сплачувати світські особи на користь Церкви. Значна її частина призначалася на добродійність, а також на суд. мита для єпископів і митрополита. За давньою традицією, кожна парафія сплачувала певну суму грошей єпископу, а останній – митрополиту. У 10–11 ст. Д. утримувалося переважно за рахунок держ. скарбу. Князь та ін. особи надавали Церкві різні земельні угіддя, які поступово стали гол. джерелом церк. прибутків, що дало змогу відмовитися від десятини й держ. опіки. Нижче Д. жило переважно за рахунок плат за треби (хрещення, вінчання, поховання то-що). Практично все Д. було виборним. Формувалися крилоси (клироси) – церк.-адм. апарат зі священників, на чолі якого стояв єпископ. намісник. Крилоси допомагали єпископу в упр. єпархією, виконували суд. функції, розглядали кандидатури на висвячення дияконів чи священників. Діяли також ієрей. собори (зібрання священників), які виконували роль дорадчих органів або ж вирішували повсякденні справи в межах своєї компетенції. З давніх часів відомі православні братства, які пізніше (16–17 ст.) відіграли роль в обороні Православ. Церкви від катол. експансії.

Втрата держ. незалежності Русі-України негативно позначилася на становищі православ. Д., яке почало зазнавати дискримінації, було змушене сплачувати податки; посилювалося втручання світських осіб у внутр. справи Церкви. Берестей. церк. унія 1596 та Ужгород. церк. унія 1646 привели до утворення *Української Греко-Католицької Церкви*. Д. в УГКЦ первісно не мало значних відмінностей від православ., але пізніше, головно після собору у м. Замойська 1720, такі відмінності стали виразнішими. 1620–21 відродилася ієрархія УПЦ, яка завдяки митрополиту Петрові Могилі була 1633 легалізована в Речі Посполитій. Укр. Д. відзначалося тоді відносно високим рівнем освіченості, зробивши вагомий внесок також у розвиток культури й науки. Визв. війна під проводом Б. Хмельницького покінчила з дискримінацією Православ. Церкви на тер. Гетьманщини – УПЦ стала держ. і єдиною Церквою, що зміцнило і статус православ. Д. в укр. суспільстві, піднесло його роль у політ., громад. й культур. житті. Однак незабаром, після підписання Переяслав. статей 1659, розпочався планомір. наступ на УПЦ з боку цар. уряду й РПЦ. 1685–86 Київ. митрополію підпорядковано Моск. патріархату, знищено її соборноправні традиції, виборність духов. посад, починаючи від паламаря. Водночас різко погіршилося становище православ'я на Правобереж. Україні, де панівні кола Речі Посполитої відновили переслідування, насаджуючи унію; після поділів Польщі 1772, 1793, 1795 реліг. ситуація тут різко змінилася: унію скасовано, а діяльність Католич. Церкви істотно обмежено. На початку 18 ст. Д. зазнало широкої реформи. Петро I юридично ліквідував патріаршество, затвердивши Духов. регламент 1721, згідно з яким встановлювалося верховенство Синоду, що ним керував

обер-прокурор, але формально його очолював цар. Отже, главою Церкви став світський правитель Рос. імперії, що суперечило Святому Письму. 1718 Петро I затвердив штат Д., який почав діяти від 1722. Ці заходи прискорили формування Д. як стану. Священиків, які не мали парафій, переведено в податний стан. Церк. влада стала цілком підпорядкована світській, Синод перетворився, по суті, на мін-во цар. уряду з реліг. справ. Вища ієрархія Київ. митрополії призначалася Синодом, від 1799 на київ. митрополитів висвячували переважно росіян. Якщо раніше ієрархія й більшість церк. посад формувалися переважно з чорного Д., до лав якого міг вступити кожен, то від 1786 Д. почало поповнюватися переважно вихідцями зі свого ж стану; якщо раніше укр. ченці не вповні розривали зв'язки зі світом (зберігали право власності, спадку тощо), то за правління імператриці Катерини II здійснено секуляризацію монастир. земель, яка супроводжувалася закриттям монастирів, пов'язаних з козацтвом; на решту обителів поширено норми, типові для рос. монастирів. Від часів Петра I відбувалося скорочення чисельності чернецтва, монастирів, за Анни Іванівни постригали в ченці тільки овдовілих священиків та дияконів. Наприкінці 18 ст. кількість монастирів зменшилася від 1072 до 452. Також за Петра I та Анни Іванівни введено обмеження для козац. стану, представники якого доти вільно висвячувалися в біле Д. Петро I заборонив укр. мову в друк. церк. виданнях, а від 25 травня 1817 обмежено функції Києво-Могилян. академії. З ін. ж боку, цар. уряд, прагнучи лояльного ставлення до себе, надавав укр. Д. певні права, що знайшло підтримку в середовищі осіб, які бажали зрівняння з дворянством або принаймні визнання міжстановою групою на зразок військових. Проте царат зарахував Д. до серед. стану, поруч із міщанством. Павло I повернув Д. частину конфісков. раніше церк. земель; також поліпшилася організац. структура РПЦ: 1797 єпархії поділено на благочинія (благочинні округи), які об'єднували 10–30 парафій. 1808 скасовано тілесні покарання для священиків та дияконів (1862 ця норма поширилася на всіх церковнослужителів і чл. їх сімей). Пізніше Д. почали нагороджувати орденами, що мало певне значення для отримання духов. особами спадкового дворянства; впроваджено також нагородження почес. головними уборами (скуфією, камілавкою, митрою), а також наперсними хрестами (ця практика існує й нині). 1863 випускники духов. семінарій дістали право вступати до університетів, 1864 дітям Д. дозволено навчатися в г-зіях, а 1866 – вступати до військ. училищ. 1867 скасовано станові обмеження для вступу до духов. семінарій. 1869–71 цар. уряд виключив із духов. стану осіб, які не мали сну й не були на церк.-служб. посадах (півчі, церк. сторожі, дзвонарі тощо), ліквідував спадкові парафії, але подбав про поліпшення матеріал. стану Д., особливо вищого. Від 1876 держ. пенсіями забезпечено протодияконів, від 1880 – дияконів. Таке зрощення РПЦ з царатом призвело до перетворення Д. на опору самодержавства та послабило його зв'язок із суспільством.

Після більшов. перевороту 1917 Церкві довелося діяти в умовах червоного терору, політики воявоначного атеїзму. У 1920-х рр. в Україні знищено більшу частину Д., конфісковано церк.

майно (шпиталі, дит. притулки, школи тощо), розпочато масові руйнації або пристосування під госп. та громад. споруди храмів і монастирів (див. [Антирелігійна пропаганда](#) та [Антирелігійний терор](#)). У роки Визв. змагань 1917–21 постала *Українська Автокефальна Православна Церква*, яка почала повертати укр. мову та традиції в богослужіння, запровадила деякі нововведення (Д. дозволено носити світський одяг і зачіски, скасовано обов'язковий целібат для єпископів). Однак 1930 рад. влада ліквідувала УАПЦ і фізично винищила згодом майже весь клір. На Волині та тер. Зх. Білорусі, що належали Польщі, створ. окрему Церкву – *Польську Автокефальну Православну Церкву*, яка хоча нібито й могла вільно діяти, але постійно зазнавала дискримінації. 1946 на *Львівському соборі* під тиском влади ліквідовано УГКЦ. Більшість її Д. увійшла до РПЦ, а решта перейшли на нелегал. становище і зазнали гонінь. Православне Д. опинилося під контролем КПРС та її каральних органів. Лише наприкінці 80 – на поч. 90-х рр. сталися значні зміни в церк. житті України. Нині Православна Церква в Україні представлена трьома гілками: УПЦ КП, УПЦ МП, УАПЦ. Діють РКЦ та УГКЦ. Зареєстровано понад 10 тис. православ. (найбільше в світі) і понад 3 тис. греко-католич. парафій.

Рекомендована література

1. Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII в. // Тр. Киев. духов. академии. 1904. № 8–9;
2. Релігія в житті українського народу. Мюнхен; Рим; Париж, 1966;
3. Митрополит Іларіон. Українська Церква. Вінніпег, 1982;
4. Булгаков С. В. Настольная книга для священнослужителей. Москва, 1993;
5. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 1–3. К., 1994;
6. *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w.)*. Б. м., 1997;
7. Макарий (Булгаков). История русской Церкви. Кн. 1–7. Москва, 1994–96;
8. Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. К., 2001;
9. Лесів Я. Мій хрест – в руках його нестиму. Ів.-Ф., 2004;
10. Губская Т. Н. Военное духовенство и священники Николаева: Истор. очерки. Н., 2006;
11. Путько-Стех А. Українські священники Закерзоння. Хроніка репресій. Л., 2007.

Бібліографічний опис:

Духовенство / Ю. А. Мицик // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-19629>

